

Віктор Саранча (м. Кременчук)

Соціально-демографічні процеси в Полтавській губернії під час Першої світової війни

У статті розглянуто динаміку чисельності, склад і заняття населення Полтавської губернії у 1914-1917 рр. Проаналізовано основні показники демографічної статистики регіону періоду Першої світової війни.

Ключові слова: Полтавська губернія, Перша світова війна, населення, демографічні показники.

Viktor Sarancha

Socialdemographic processes in the Poltava province in the First world war-time

The socialdemographic development aspects of the Poltava province in the years of First world war are investigated in the article.

The lack of fundamental demographic statistics works of Large war predetermines actuality of regional studios to index a quantity and composition of population of regions of Ukraine in this period. The demographic processes and social structure of population of Poltava province during the war are described In the article.

The dynamics of quantity, composition and employment of population of the Poltava province, is considered in 1914-1917, the basic indexes of demographic statistics of region are analysed.

It is indicated that the First world war caused the appearance of negative demographic tendencies: deceleration of increase rate of total population, reduction of birth-rate and amount of marriages.

Before the direct influence it is possible to take the change of a ratio of men and women that consisted in noticeable reduction of masculine population of Poltava. At the same time it practically did not influence on class proportions, did not result in the increase of death rate among citizens.

It is found out, that migratory processes resulted in the increase of level of urbanization. Due to the actual stopping of migration of population to East regions the positive dynamics of increase of population in Poltava province was saved.

Key words: the Poltava province, First world war, population, demographic indicators.

Віктор Саранча

Социально-демографические процессы в Полтавской губернии во время Первой мировой войны

В статье рассмотрены динамика численности, состав и занятия населения Полтавской губернии в 1914-1917 гг. Проанализированы основные показатели демографической статистики региона периода Первой мировой войны.

Ключевые слова: Полтавская губерния, Первая мировая война, население, демографические показатели.

Масштаб і засоби ведення Першої світової війни 1914–1918 рр. призвели до колосальних демографічних втрат у країнах-учасниках конфлікту. На фронтах Великої війни загинуло понад 10 млн. військовослужбовців, а близько 20 млн. осіб було поранено і скалічено. У той же час внаслідок бойових дій, голоду і хвороб, викликаних війною, протягом 1914–1918 рр. померло понад 11 млн. мирного населення. Демографічні втрати, викликані змінами у природному русі населення у 1914–1918 рр. були відчутними протягом ХХ століття¹.

Відсутність фундаментальних праць з демографічної статистики Великої війни зумовлює актуальність краєзнавчих студій, в яких аналізуються показники, що характеризують чисельність і склад населення регіонів України у 1914–1917 рр. З початком світової війни статистична справа у Росії розбалансувалася і показники із загальноімперських джерел стали суттєво відрізнятися від регіональних даних, тому в роботі використовуються як центральні, так і губернські й місцеві джерела статистичної інформації.

На початку минулого століття Полтавська губернія являла собою унікальний соціокультурний простір, сформований під впливом історичних і соціально-економічних чинників. Остання чверть ХІХ ст. для Російської імперії ознаменувалася значним похваленням демографічних процесів. Варто відмітити, що з 1897 р.

до 1914 р. загальна чисельність населення Полтавщини збільшилася на 36,5%, при щорічному прирості на початку ХХ століття 1,5–2,51%^{2,3,4,5,6,7,8}.

В умовах світової війни темп зростання загальної чисельності населення губернії зменшується у три рази. Більш відчутним його згасання було помітно на селі, де щорічний абсолютний приріст населення знижується з 2,19% у 1913 р. до 0,26% (1916 р.). У той же час за рахунок військовослужбовців, біженців, працівників евакуйованих закладів і трудових мігрантів із навколишніх сіл відбувається чотириразове зростання відповідного показника для міст губернії: з 1,32% (1913 р.) до 5,2% у 1916 р.^{9,10}. Слід додати, що уже у 1914 р. гарнізон губернського центру налічував 20 797 осіб, а тільки у Кохнівській волості під Кременчуком було розміщено більше 6 000 військовослужбовців.

Міське населення губернії мешкало у Полтаві, 14 повітових центрах і двох позаштатних містах – Глинську і Градизьку. Станом на 1 січня 1914 р. більше половини городян (55,09%) жили у чотирьох найбільших містах губернії: Кременчуці (86 630 осіб), Полтаві (78 185 осіб), Ромнах (34 162 особи) і Прилуках (29 563 особи). Найнижчий рівень урбанізації спостерігався у Золотоніському (4,62%), Костянтиноградському (4,92%) і Хорольському (4,96%) повітах¹¹.

¹ Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. – С. 3–10.

² Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916. – С. 3–5.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб: ЦСК МВД, 1904. – Т. XXXIII: Полтавская губерния. – С. 2, 3.

⁴ Статистический ежегодник России за 1910 год. – СПб, 1911. – С. 43.

⁵ Статистический ежегодник России за 1911 год. – СПб, 1912. – С. 42.

⁶ Статистический ежегодник России за 1913 год. – СПб, 1912. – С. 42.

⁷ Статистический ежегодник России за 1912 год. – СПб, 1913. – С. 42.

⁸ Статистический ежегодник России за 1914 год. – Пг., 1915. – С. 42

⁹ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – С. 2, 3.

¹⁰ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918–19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 2, 3.

¹¹ Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916. – 81 с.

Міграційні процеси, викликані війною, прискорюють темп і підвищують ступінь урбанізації в губернії. Якщо протягом 1904–1913 рр. рівень урбанізації на Полтавщині збільшився з 9,61% до 9,78%, то у 1914 р. він склав 10,64%, у 1915 р. – 11,9%, у 1916 р. – 12%, а у 1917 р. відбувається його зниження до 9,6%^{12,13,14}.

У кінці XIX – на початку XX ст. Полтавщина посідала п'яте місце в імперії за щільністю населення, поступаючись лише Московській, Подільській, Київській і Холмській губерніям. Протягом 1897–1913 рр. цей показник збільшується з 54 до 70 осіб на км², а його середнє щорічне зростання – 1 особа на км² – зберігається під час війни до революційного 1917 року^{15,16,17}.

Тривала війна негативним чином вплинула на відтворення населення в губернії. Напередодні Першої світової війни найвищий відносний показник народжуваності – 42,4% спостерігався серед православного населення губернії, тоді як у юдеїв він сягав 26,9%, у протестантів – 8,9%, серед римо-католиків – 8,4%. Найбільша кількість народжень (27,61%) припадала на зимовий період, найменша – на весну (21,81%), що можна пояснити релігійною традицією і активною зайнятістю жінок дітородного віку на сільськогосподарських роботах.

Протягом 1904–1913 рр. показник народжуваності на Полтавщині мав щорічні коливання

у межах 2-4%. Варто відзначити, що російсько-японська війна і революція 1905-1907 рр. не мали на нього суттєвого впливу. У той же час лише за перший рік Першої світової війни відбулося зниження народжуваності з 38,73% (1914 рік) до 31,67% (1915 р.), 26,21% – у 1916 р. і 25,16% – у 1917 році. Більш об'єктивну картину щодо падіння народжуваності під час війни дає аналіз абсолютних показників, зафіксованих у сільській місцевості та містах губернії.

У останній передвоєнний рік було закладено демографічний резерв, внаслідок якого у 1914 р. на Полтавщині народилося на 3,1% дітей більше, ніж у 1913 році. В умовах військового часу зниження темпів народжуваності за абсолютними показниками набуло лавиноподібного характеру: якщо у 1915 р. зменшення кількості народжень по губернії відносно 1914 року склало 17%, то у 1916 році падіння сягнуло 30%. Відчутніше зменшення народжуваності торкнулося сільської місцевості, де у 1916 р. народилося на 31% дітей менше, ніж у 1914 р., тоді як у містах Полтавщини падіння цього показника склало 25,4%^{18,19,20}.

У довоєнний період більше ніж 90% народжень у губернії припадало на села, що відповідало співвідношенню між сільським і міським населенням Полтавщини. Тимчасове підвищення рівня урбанізації під час війни суттєво

¹² Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – С. 4.

¹³ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – С. 5.

¹⁴ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 4.

¹⁵ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – С. 4.

¹⁶ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – С. 5.

¹⁷ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 4.

¹⁸ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – С. 2, 3.

¹⁹ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – С. 2.

²⁰ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 2, 3.

не вплинуло на зростання частки дітей, народжених у містах, зокрема у 1913 р. цей показник становив 9,3%, а у 1916 р. – 9,9%^{21,22,23}.

Напередодні Першої світової війни коефіцієнт шлюбності для основних конфесій Полтавщини мав такий вигляд: православні – 8,8%, юдеї – 7,2%, протестанти – 3,5%, римо-католики – 2,2%. Основна частка укладених шлюбів (44,77%) припадала на зимовий період, а мінімальна кількість – 11,06% – на весну. Кількість жінок, що брали шлюб у віці до 21 року (44,3%), вдвічі перевищувала відповідний показник серед чоловіків (22,7%)²⁴.

Загальна кількість укладених в губернії шлюбів у 1914 р. зменшується у порівнянні з 1913 р. на 21,6%. Як і падіння народжуваності, зниження кількості шлюбів було більш відчутним у сільській місцевості, де у 1915 р. спостерігалось їх зменшення на 61,4% у порівнянні з попереднім роком, тоді як відповідний показник для міст губернії упав на 25,7%. У той же час зростає частка міських шлюбів: з 9,5% у 1913 р. до 16% у 1915 р., що пояснюється особливостями менталітету і більшими демографічними втратами внаслідок мобілізацій серед сільського населення. Тенденції щодо зменшення кількості шлюбів під час війни простежуються і у відносних показниках: 1913 р. – 8,26%; 1914 р. – 6,36%; 1915 р. – 2,61%; 1916 р. – 2,62%^{25,26}.

Відчутне зменшення народжуваності в губернії мало соціально-економічне і об'єктивно-

демографічне підґрунтя. Подорожчання життя і втрата соціальних орієнтирів змінюють репродуктивну поведінку населення – в таких умовах народження другої-третьої дитини часто відкладалося на невизначений термін. Окрім того, за даними військової статистики 68,32% новобранців були неодруженими²⁷, отже, низка призовів до армії суттєво вплинула на зменшення кількості шлюбів і, відповідно, на народження первістків. Таким чином, падіння коефіцієнту шлюбності було зумовлене цілою низкою причин: зменшенням кількості потенційних наречених, соціально-економічною нестабільністю, напруженим психоемоційним станом населення тощо.

Сукупність негативних чинників, викликаних війною, мала вплинути на підвищення показників смертності серед населення губернії, що не завжди підтверджується даними демографічної статистики. Ефект зменшення смертності серед цивільного населення під час воєн підтверджується і на прикладі Полтавської губернії²⁸. З початку ХХ ст. на Полтавщині відзначається зниження відносного показника смертності, щорічні коливання якого становили $\pm 2\%$. Суттєвий вплив на цей показник мали рівень медичного обслуговування, санітарно-епідеміологічна ситуація в регіоні, події економічного і політичного характеру. Так, у революційному 1905 р. він сягав 25,42%, у 1906 р. – 23,34%, а у відносно спокійних 1912-1913 рр. – 19,19% і 20,84% відповідно.

²¹ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – С. 2, 3.

²² Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – С. 2.

²³ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 2, 3.

²⁴ Статистический ежегодник России за 1913 год. – СПб, 1912. – С. 3–14.

²⁵ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – С. 3.

²⁶ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 3.

²⁷ Военно-статистический ежегодник армии за 1912 год. Издание Главного Штаба. – СПб: Военная Типография, 1914 – С. 336, 337.

²⁸ Букалова С. В. Орловская губерния в годы Первой мировой войны: социально-экономические, организационно-управленческие и общественно-политические аспекты (дореволюционный период: июль 1914 – февраль 1917 г.): дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / С. В. Букалова. – Орел, 2005. – С. 67.

У довоєнний період найвища смертність спостерігалася серед православного населення Полтавщини – 22,5%, проти 12,7% у юдеїв, 16,2% у протестантів і 9,1% у римо-католиків. Найбільша кількість смертей в губернії – 30,12% припадала на зимову пору року, найменша – 19,83%, на літо. Вікова структура смертності губернії в середньому за 1910–1913 рр. мала наступний вигляд: діти до 5 років – 50%; особи працездатного віку (15-60 років) – 23%; від 61 року і більше – 27%²⁹.

Показник дитячої смертності, в особливості немовлят від народження до 1 року є важливою характеристикою рівня соціально-економічного розвитку країни. Якісний прорив у галузі медицини і санітарно-гігієнічної культури серед населення призвів до значного зниження рівня смертності серед немовлят у європейських країнах. Так, у 1912 р. цей показник у Норвегії склав 6,8%, Франції – 7,8%, Великій Британії – 9,5%, Німеччині – 14,7%, Румунії і Угорщині – 18,6%. Висока смертність немовлят у Російській імперії – 24,1% викликала занепокоєння на державному рівні і серед прогресивних верств населення³⁰.

Плідна праця земств і громадських діячів у сфері народної освіти і медицини призвели до того, що смертність немовлят до 1 року в українських губерніях була нижче середніх показників по державі: Харківщина – 22,4%, Подільська губернія – 14,1%, Полтавщина – 15,4%³¹.

Під час війни відбувається незначне зменшення відносних показників смертності у Полтавській губернії з 20,84% у 1913 р. до 19,64% у 1916 р. У той же час аналіз на рівні «містосело» і дослідження динаміки абсолютних показників у різних вікових групах дає більш

об'єктивну картину. Зокрема, у 1916 р. відносний показник смертності у містах губернії зростає у порівнянні з 1913 р. на 1,99%, у той же час у селах він зменшується на 1,55%. Подібне явище пояснюється більшими втратами сільського населення внаслідок мобілізацій 1914–1916 рр. і підтверджується абсолютними показниками^{32,33,34}.

Динаміка абсолютних показників смертності на Полтавщині протягом війни має циклічний характер: у 1914 році померло на 2,2% менше ніж у попередньому році, у 1915 р. на 5,06% більше ніж у 1914 році, а у 1916 р. на 4,3% менше ніж у 1915 році. За рахунок збільшення чисельності городян внаслідок механічного приросту зростає їх частка у показниках смертності: з 10,3% у 1913 році до 12,3% у 1916 р. Щодо абсолютних показників, то кількість померлих у містах за 1916 р. перевищила відповідний показник 1914 р. на 14%, тоді як для сільської місцевості у відповідному порівнянні кількість смертей зменшилася на 1,2%.

Підвищення показників смертності серед городян відбулося за рахунок погіршення харчування, дефіциту ліків і пального, загострення санітарно-епідеміологічної ситуації в умовах високої концентрації у містах осіб з групи ризику щодо інфекційних захворювань: біженців, військовополонених, поранених і хворих вояків. Зокрема, протягом війни збільшується частка пацієнтів Кременчуцької губерньської лікарні з гостроінфекційними захворюваннями з 22,01% у 1914 р. до 27,48% у 1916 р. Слід додати, що у 1915 році інфекційні хвороби стали причиною смерті 53% пацієнтів цього лікувального закладу, хоча взагалі протягом 1914-1916 рр. епідеміологічна ситуація

²⁹ Статистический ежегодник России за 1913 год. – СПб, 1912. – С. 3.

³⁰ Смертность младенцев в возрасте от рождения до одного года в 1909, 1910 и 1911 годах в Европейской части России. – СПб, 1914 – С. 1–4.

³¹ Смертность младенцев в возрасте от рождения до одного года в 1912 году в Европейской части России. – Пг, 1918. – С. 1–5.

³² Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – С. 2, 3.

³³ Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – С. 2.

³⁴ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 2.

на Полтавщині утримувалася під належним контролем^{35,36,37}.

Під час війни відбуваються зміни у структурі смертності православного населення губернії. Спад народжуваності призводить до зменшення у загальних показниках смертності частки дітей віком до 5 років з 52,17% у 1913 р. до 45,79% (1916 р.), тоді як для категорії «20-40 років» вона збільшується на 1,92%³⁸. Варто відмітити, що з огляду на мобілізацію значної кількості чоловіків 20-40 років цілком логічним було б зниження відсотка смертності серед цієї вікової категорії. Тому фактичне зростання смертності можна пояснити негативним впливом обставин військового часу на фізіологічну і психоемоційну сферу особистості, яка в умовах ідеологічного пресингу держави і суспільних очікувань змушена була коригувати власну соціальну поведінку. Стан перманентного стресу і викликані ним фізіологічне і психоемоційне виснаження призводили до надриву життєвих сил і підвищення рівня смертності.

Вікова структура населення губернії на початку ХХ ст. характеризувалася домінуванням у ній осіб молодших груп. Частка чоловіків працездатного віку на селі у 1910 році складала 48,5%, а внаслідок мобілізаційних заходів 1914–1917 рр. цей контингент зменшився на 49,4%³⁹.

За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. співвідношення між чоловіками і жінками у містах Полтавщини мало вигляд 50,2% проти 49,8% і 49,5% проти 50,5% у сільській місцевості. Протягом 1898–1910 рр. природний приріст чоловічого населення в губернії домінував над жіночим і лише з 1910 р. спостерігався зворотній процес. Наслідком мобілізаційних заходів 1914–1917 рр. стали зміни у ста-

тевій структурі Полтавської губернії. Частка чоловіків у селах Полтавщини у 1917 р. становила 43,7%, тоді як у містах, за рахунок вояків місцевих гарнізонів, робітників евакуйованих підприємств і селян-відхідників цей показник залишався на достатньо високому рівні³⁹.

Позитивний природний приріст населення губернії зберігається протягом війни, натомість його темп значно уповільнюється. Коливання цього показника було характерним явищем на початку ХХ століття: у 1905 р. він становив 13,4%, у 1907 р. – 19,59%, у 1910 р. – 14,15%, а у 1912 р. сягнув свого піку – 21,37%. Протягом війни природний приріст населення Полтавщини відчутно знижується: 1914 р. – 18,69%; 1915 р. – 11%; 1916 р. – 6,57%. Незважаючи на відносне збільшення рівня урбанізації, відповідний показник для міст Полтавської губернії відчутно падає: з 15,19% (1913 р.) до 1,77% у 1916 р.

За кількістю переселенців на початку ХХ ст. Полтавська губернія посідала перше місце в імперії. Протягом 1896–1910 рр. з її території до Сибіру і на Далекий Схід виїхало 367 635 осіб. Пік переселення припадає на 1907–1911 рр., коли на Схід з Полтавщини вибуло 197 073 особи. Наслідками згорання аграрної реформи після вбивства П. Столипіна і недосконалості державної політики щодо переселення до Сибіру і Далекого Сходу стають зменшення потоку мігрантів з губернії та активізується процес їх повернення на Полтавщину⁴⁰.

Під час війни рух населення губернії до Азіатської Росії, фактично, припиняється, що підтверджують дані Полтавського губернського бюро з переселення. Аналіз відносних показників міграції дає можливість визначити їх вплив на динаміку загальної чисельності населення Полтавщини⁴⁰.

³⁵ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1914 год. – Полтава: Типо-литография И. Л. Фришберга, 1915. – С. 160.

³⁶ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1915 год. – Полтава: Типо-литография И. Л. Фришберга, 1916. – С. 160.

³⁷ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1916 год. – Полтава: Типо-литография И. Л. Фришберга, 1918. – С. 135.

³⁸ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 8, 9.

³⁹ Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 10, 11.

⁴⁰ Сельское хозяйство России в ХХ веке (Сборник статистико-экономических сведений за 1901-1922 гг.) / Сост. под ред. и руководством Н. П. Огановского. – М.: Новая деревня, 1923. – С. 32, 33.

Під час активної фази кампанії з переселення на Схід у 1909 р. коефіцієнт вибуття для Полтавської губернії становив 15,79%, у 1914 р. він складає 5,61%, у 1915 р. – 0,3%, а у 1916 р. – лише 0,09%. У свою чергу, збільшення кількості реемігрантів вплинуло на зростання коефіцієнту механічного приросту населення, який у 1913 р. становив – 3,95%; у 1914 р. – 3,77%; у 1915 р. – 1,21%; у 1916 р. – 0,94%. Отже, на тлі згасання під час війни темпу природного приросту за рахунок кардинальних змін у механічному русі було забезпечено позитивну динаміку зростання чисельності населення Полтавщини.

Характерною ознакою населення Полтавщини була його автохтонність. За даними перепису 1897 року 95,43% мешканців губернії були місцевими уродженцями, а ще 2,77% народилися в інших повітах Полтавщини. Більшість прийшлого населення народилися у суміжних губерніях, а його частка на селі становила 1,6% проти 18,2% у містах губернії. Найвища частка корінного населення спостерігалася серед селян і козаків – 98,1%, у той же час 32,2% особистих дворян і чиновників були уродженцями інших губерній і держав.

За період 1897–1913 рр. станова структура Полтавщини не зазнає кардинальних змін. Напередодні Великої війни губернія була краєм з домінуючим селянсько-козацьким населенням. Співвідношення між селянським і козацьким населенням губернії становило 52,7% проти 47,3%⁴¹.

Переважає більшість селян (95,86%) мешкала у повітах, але й у найбільших містах їх частка була достатньо вагомою: у Полтаві – 12%, у Ромнах – 17% і у Кременчуці – 18%. За рахунок високої концентрації козацького населення у Зіньківському повіті (70%) частка селян у ньому була найнижчою у губернії – 21,5%. Напередодні війни 4,96% козаків губернії мешкало у містах: у Кобеляках вони склали 50,25% населення, у Зінькові – 49,7%, тоді як у Кременчуці лише 5,8%. Сумарна ж частка сільських станів (селян і козаків) у містах коливалася у межах від 61% у Миргороді до 20,3% у губернському центрі⁴².

Напередодні Великої війни міщани становили 8,06% населення Полтавщини, почесні громадяни – 0,47%, купці – 0,12%. Міщани склали

63,4% мешканців Прилук і 58,6% Кременчука, що пояснюється високою концентрацією у цих містах єврейського населення. Значний відсоток купців мешкав у економічному центрі губернії – Кременчуці, а також у Костянтинограді й Лубнах.

Протягом першого десятиліття ХХ ст. на Полтавщині зменшується частка дворянства, яка у 1914 році становила 1,12% населення губернії. Більше чверті міського дворянства (28,4%) мешкало у губернському центрі. У той же час у Лубнах шляхта становила 9,0% мешканців, у Ромнах – 6,6%, у Полтаві 6,1%, у Кременчуці – 3,1%. Найвищий відповідний показник для сільської місцевості був зафіксований у Золотоніському повіті – 0,9%⁴².

Православне духовництво і члени їх сімей склали у 1914 році 99% від загальної кількості осіб духовного звання Полтавської губернії. Більше 90% православного духовенства мешкало у сільській місцевості, а найбільші монастирі були розташовані у Кобеляцькому, Лубенському, Прилуцькому, Переяславському і Зіньківському повітах.

Великим мультиконфесійним центром Полтавщини був Кременчук, де мешкала значна частка міського православного і усе духовенство старообрядної церкви, переважна більшість римо-католицького і лютеранського духовенства губернії та члени їх сімей. Окрім православних храмів, костелу і кірхи у місті функціонували велика кількість синагог і юдейських молитовних будинків⁴².

Громадяни іноземних держав склали 0,03% населення Полтавщини. Найбільша їх концентрація спостерігалася у Полтаві, Кременчуці, Костянтинограді, Золотоніському, Костянтиноградському і Пирятинському повітах. Значна частина осіб цієї категорії лише де-юре підпадала під ознаку «іноземні піддані». Народжені в Російській імперії, вони часто мали православних дружин і не підтримували ніяких зв'язків з історичною батьківщиною⁴³.

Війна не мала суттєвого впливу на станову структуру губернії. За рахунок прибуття на Полтавщину біженців-священників із західних губерній несуттєво зростає частка духовництва. Протягом війни значну частину населення Пол-

⁴¹ Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916. – 81 с.

⁴² Там само.

⁴³ Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916. – 81 с.

тави і Кременчука складала військовослужбовці місцевих гарнізонів. У той же час частка сільських станів залишилася майже на довоєнному рівні, що говорить про пропорційний розподіл між станами тягаря мобілізаційних заходів.

Аграрний сектор економіки охоплював 89,21% сільського населення Полтавщини і 12,18% городян⁴⁴. У сільському господарстві працювало 92,6% мешканців Костянтиноградського, Лубенського і Пирятинського повітів, тоді як на Зіньківщині цей показник становив 80,4%. Сільським господарством займалося 56,4% населення Миргорода і 1,6% губернського центру⁴⁵.

У сфері промисловості і кустарно-ремісничого виробництва працювало 28,3% городян і 4,1% населення повітів краю. Показник зайнятості у цій галузі для міського населення Полтавщини коливався від 14,7% у Миргороді до 45,6% у Зінькові, а на селі від 1,8% у Пирятинському повіті до 11% на Зіньківщині

Служба у приватних осіб була основним видом трудової зайнятості для 13,7% городян і 2,82% мешканців сіл Полтавщини. Найбільша частка зайнятого у цій сфері населення спостерігалася у Кобеляках – 21,7% і Зіньківському повіті – 4,8%, найменша – у Миргороді – 8,4% і Лубенському повіті – 2%⁴⁶.

У сфері торгівлі працювало 18% мешканців міст губернії та 1,33% сільського населення. Найбільша концентрація населення, зайнятого торгівлею, спостерігалася у Пирятині (24,1%), Кременчуці (21,7%) і на Зіньківщині (3,1%) найнижча – у Миргороді (9%) і Костянтиноградському повіті (0,8%)⁴⁷.

З початку ХХ ст. у дрібних сільських господарствах Полтавщини спостерігається тенденція щодо збільшення частки не хліборобського населення. Вона охоплює повіти з високою концентрацією козацького населення і низьким рів-

нем забезпеченості землею. Найбільш поширеними заняттями стають: поденний найм і ухід на заробітки за межі повіту, ремесла, служба, заніп, торгівля і промисли, візництво, жебрацтво тощо.

Структура трудової зайнятості населення губернії під час війни змінюється під впливом мобілізаційних заходів і милітаризації економіки краю. У цей період значно зменшується відтік робочої сили на сільськогосподарські роботи за межі губернії. Протягом 1914–1916 рр. зростає кількість населення, задіяного у сфері промислового виробництва на підприємствах, які працювали з воєнними замовленнями. Втрата частини економічно активного населення під час масових мобілізацій компенсувалася розширенням спектру використання праці жінок.

Українці складала 92,98% населення Полтавщини, яка за цим показником посідала одне з перших місць у Російській імперії. На регіональному рівні найбільша концентрація українського етносу спостерігалася на Зіньківщині (98,06%), а найнижча – 80,29% у Кременчуцькому повіті. Взагалі ж у селах краю українці складала 96,9% від усього населення, тоді як у містах – 57,15%. Більшість українців (93,28%) Полтавщини належало до сільських станів, 4,79% – до міщанства, 1,4% – до дворянства, 0,52% – до духівництва⁴⁸.

Значна частина євреїв – другої за чисельністю етнічної групи Полтавщини (3,97%), мешкала у містах губернії. Напередодні світової війни їх частка у населенні Кременчука складала 47,2%, Пирятини – 39,6%, Переяслава – 39,3%, Полтави – 20,4%. У середньому по повітах губернії частка євреїв коливалася від 13,12% на Кременчуччині до 0,9% у Костянтиноградському повіті. Переважна більшість (93,97%) єврейського населення була записана до міщанства, 5,14% складала купці і лише 0,61% – селяни⁴⁹.

⁴⁴ Полтавский земский календарь на 1910 год. – Полтава: Электрическая типо-литография «Дохман», 1909. – С. 11.

⁴⁵ Полтавский земский календарь на 1910 год. – Полтава: Электрическая типо-литография «Дохман», 1909. – С. 11–13.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. – С. 13.

⁴⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб : ЦСК МВД. 1904. – Т. XXXIII: Полтавская губерния. – С. 18–23.

⁴⁹ Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916. – 81 с.

Росіяни склали 2,62% від загальної кількості мешканців губернії. Найбільша концентрація росіян на Полтавщині (11,78%) фіксувалася у Костянтиноградському повіті, а найнижча (0,52%) – на Зінківщині. Значна частина (58,65%) російського етносу відносилася до сільських станів, 17,06% – до міщан; 16,41% – до дворянства, 3,59% до духівництва і 3,23% – до купецтва.

Частка поляків і німців у національній структурі губернії були несуттєвими. Значна частина поляків мешкала у Кременчуці і Полтаві; 28,53% представників цього етносу були дворянами. Найвища концентрація німецького населення спостерігалася у Костянтиноградському повіті. Під час війни німці – піддані Австро-Угорщини і Німеччини були оголошені військовополоненими і депортовані до Поволжя і Сибіру.

Православні християни склали абсолютну більшість (95,25%) населення губернії, а майже усі єдиновірці і старовіри мешкали у Кременчуці. Єврейське населення Полтавщини, незначна частка українців і росіян сповідували юдаїзм. Найбільша концентрація представників римо-католицької і лютеранської конфесій спостерігалася у місцях компактного проживання поляків і німців.

Всеросійський перепис населення 1897 р. виявив достатньо низький відсоток грамотних серед населення Полтавської губернії – 16,9%. Найвищий показник грамотності – 74,84% було зафіксовано у чоловіків-городян віком від 10 до 19 років, а найнижчий (1,08%) – серед сільських дівчат віком до 10 років.

На регіональному рівні грамотність була найбільш поширена у Полтаві (48,6%), Лубнах (47,8%), Кременчуці (46,6%) і Кременчуцькому повіті (34,8% чоловіків і 11,7% жінок), а найнижчі показники спостерігалися у Миргороді (23,8%) і Полтавському повіті (12%)⁵⁰.

Грамотними були 86% міського і 66% сільського духовенства, 84% міського і 44% повітового дворянства. У той же час серед селянсько-козацького населення Полтавщини частка грамотних складала 13,5%. У містах губернії цей показник був дещо вищим – 26%, тоді як у Пирятинському повіті він складав лише 11%.

Катастрофічно низьким (до 5%) був рівень грамотності серед жінок-селянок Полтавщини у віці старше 40 років⁵⁰.

Найбільша частка грамотних у губернії спостерігалася серед німців (78%), поляків (67%) і євреїв (52%), а найнижча – серед українського населення (14,5%). На думку державних чиновників подібна диспропорція була наслідком активного використання українським селянством праці дітей на шкоду шкільній освіті. У той же час прогресивні земські діячі вбачали головною причиною низького рівня грамотності серед українців відсутність підручників на рідній мові. Слід відзначити, що українську мову вважало рідною 96,9% полтавських селян, тоді як мову викладання в початковій школі – російську, лише 1,6%⁵⁰.

Отже, Перша світова війна спричинила появу негативних демографічних тенденцій: уповільнення темпу зростання загальної чисельності населення, скорочення народжуваності та кількості шлюбів. До її прямого впливу можна віднести зміну співвідношень між статями, яке полягало у помітному скороченні чоловічого населення Полтавщини.

Разом з тим вона практично не вплинула на станові пропорції, не призвела до підвищення смертності серед цивільного населення. Гостріше демографічна криза відчувалася у полтавському селі, де кількість шлюбів, укладених під час війни удвічі менша, ніж у містах. Натомість у селах краю спостерігається зменшення смертності, тоді як у містах цей показник протягом 1914–1917 рр. постійно зростав.

Міграційні процеси призвели до зростання рівня урбанізації. За рахунок фактичного припинення переселення полтавців на Схід збереглася позитивна динаміка приросту населення в губернії.

Серед змін у національному складі губернії під час війни варто виділити збільшення частки поляків за рахунок прибуття біженців із західних губерній і зменшення кількості німецького населення внаслідок депортацій під час кампанії по боротьбі з «внутрішнім ворогом». Окрім того, зростання соціальної і економічної напруги під час Першої світової війни призвело до помітного скорочення єврейського населення у сільській місцевості.

⁵⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб: ЦСК МВД, 1904. – Т. XXXIII: Полтавская губерния. – С. 18–23.

References

Bukalova S. V. Orlovskaya guberniya v godyi Pervoy mirovoy voyni: sotsialno-ekonomicheskie, organizatsionno-upravlchencheskie i obschestvenno-politicheskie aspekty (dorevolutsionnyiy period: iyul 1914 – fevral 1917 g.) : dis. ... kand. ist. nauk : 07.00.02 / S. V. Bukalova. – Orel, 2005. – 294 s.

Voенно-statisticheskiiy ezhegodnik armii za 1912 god. Izdanie Glavnogo Shtaba. – SPb : Voennaya Tipografiya, 1914 – 520 s.

Obzor Poltavskoy gubernii za 1914 god. – Poltava: Tipografiya Gubernskogo pravleniya, 1916. – 81 c.

Otchet Poltavskoy gubernskoy zemskoy upravyyi za 1914 god. – Poltava : Tipo-litografiya I. L. Frishberga, 1915. – 224 s.

Otchet Poltavskoy gubernskoy zemskoy upravyyi za 1915 god. – Poltava : Tipo-litografiya I. L. Frishberga, 1916. – 225 s.

Otchet Poltavskoy gubernskoy zemskoy upravyyi za 1916 god. – Poltava : Tipo-litografiya I. L. Frishberga, 1918. – 224 s.

Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. / pod red. N. A. Troynitskogo. – SPb: TsSK MVD, 1904. – T. XXXIII : Poltavskaya guberniya. – 315 s.

Poltavskij zemskij kalendar' na 1910 god. – Poltava : Elektricheskaya tipo-litografiya «Dohman», 1909. – 156 s.

Rossiya v mirovoj vojne 1914–1918 (v cifrah). – M.: Central'noe statisticheskoe upravlenie, 1925. – 103 s.

Sel'skoe hozyajstvo Rossii v XX veke (Sbornik statistiko-ehkonomicheskikh svedenij za 1901-1922 gg.) / Sost. pod red. i rukovodstvom N. P. Oganovskogo. – M.: Novaya derevnya, 1923. – 340 s.

Smertnost' mladencev v vozraste ot rozhdeniya do odnogo goda v 1909, 1910 i 1911 godah v Evropejskoj chasti Rossii. – SPb, 1914 – 103 s.

Smertnost' mladencev v vozraste ot rozhdeniya do odnogo goda v 1912 godu v Evropejskoj chasti Rossii. – Pg., 1918. – 62 s.

Statisticheskij ezhegodnik Rossii za 1910 god. – SPb, 1911. – 788 s.

Statisticheskij ezhegodnik Rossii za 1911 god. – SPb, 1912 – 360 s.

Statisticheskij ezhegodnik Rossii za 1913 god. – SPb, 1912. – 333 s.

Statisticheskij ezhegodnik Rossii za 1912 god. – SPb, 1913. – 360 s.

Statisticheskij ezhegodnik Rossii za 1914 god. – Pg., 1915. – 663 s.

Statisticheskij spravochnik po Poltavskoj gubernii na 1914 god. – Poltava: Tipografiya T-va Pechatnogo dela, 1914. – 240 s.

Statisticheskij spravochnik po Poltavskoj gubernii na 1915 god. – Poltava: Tipografiya T-va Pechatnogo dela, 1915. – 239 s.

Statistichnij spravoshnik po Poltavs'kij gubernii na 1918-19 rr. – Poltava: Drukarnya T-va Pechatnogo dila, 1919. – 185 s.